

CSÁK LÁSZLÓ

Lét és tér – autopoézis vagy szimpoézis?

Being and space – autopoiesis or sympoiesis?•
SZERZŐ:CsÁK LÁSZLÓ, tervező közgazdász, ügyvezető, Planifikáció Kft.,
csak@planificatio.com, ORCID: 0000-0002-2274-7039

JEL-kód: R58

Kulcsszavak: térelmélet • tér • autopoétikus tér • régió

Absztrakt: Faragó László a területi tervezés fogalmainak tisztázására való törekvése és az ezt segítő tervezéseméleti elemzése alapján jut el a tér elméleti értelmezésének szükségességéig, és itt a posztmodern, strukturalista, egzisztencialista és fenomenológiai filozófia értelmezési kereteit segítségül hívva, saját, inspiráló társadalmi térelméletet alkot. Jelen dolgozatban ezt a térelméletet helyezem el tudományfilozófiai összefüggésbe, és igyekszem az autopétikus tér mellett felvetni a szimpoétikus tér fogalmát.

•
AUTHOR:LÁSZLÓ CSÁK, planning economist, director, Planifikáció Kft.,
csak@planificatio.com, ORCID: 0000-0002-2274-7039*Keywords:* theory of space • space • autopoietic space • region

JEL-code: R58

Abstract: László Faragó's quest to clarify the concepts of spatial planning and the analysis of planning theory that supports it, lead him to the need for a theoretical interpretation of space, and here he creates his own inspiring social theory of space, drawing on the interpretative frameworks of postmodern, structuralist, existentialist and phenomenological philosophy. In this paper, I place this theory of space in the

context of the philosophy of science, and seek to raise the notion of symphetic space alongside autopoietic space.

A közgazdaságtan fogalmi apparátusa mindig is nagy mértékben használt és használ a mai napig fizikai modelleket, különös tekintettel a gravitáció newtoni mechanikából ismert képletére, mely szerint

$$F = k * m * M / r^2.$$

Adja magát a lehetőség, hogy az F-erő helyére bármi mást illesszünk, a tömeget kisebb és nagyobb tömeg helyett lakosságra, vagy gazdasági értékteremtésre cseréljük, a távolság négyzetét hagyhatjuk is, hiszen a k-állandó nagy előnye, hogy az adott „erőre” jellemző lesz, speciális állandó, nem okoz gondot, ha modellünk következtetlenségét itt rejtjük el. Matematikailag az ilyen konstansok a fizikában éppen azért vannak, hogy az adott mértékrendszerben maradjunk, jellemzően, mint tudjuk, az SI-rendszerben. De van-e a közgazdaságtannak mértékrendszere? A fizikai modellek minden jelenséget leírnak tökéletesen? Továbbá: a magyarázó erő sérülése nélkül átvehető más, nem természeti létezők viszonyrendszerének leírására?

Ha el akarunk jutni a gazdaság és a társadalmi tér megértéséhez, ezeket a kérdéseket érdemesnek tűnik feltenni. A válaszok bizonyos tudománytörténeti alapismeretek birtokában könnyűszerrel megadhatók. A közgazdaságtan, mint sok matematizált, adatokkal is dolgozó tudomány, mértékegységekkel dolgozik, amikor adatokról beszélünk, ezeket képes közös nevezőre is hozni, lásd a bruttó nemzeti össztermék esetében a nemzeti fizetőeszközöket, pl. amerikai dollárra váltja, és így teszi összehasonlíthatóvá. Indikátorok alkotására is képes, mint ahogy a GDP/fő esetében látjuk. Ugyanakkor mindez nem vezet ahhoz, hogy a gazdasági valóságon kívüli, nem közvetlenül tapasztalható, fogalmilag konstruált szempontokat írjon le. A közgazdaságtanban nincs „energia” – abban az értelemben, hogy az mérhető, közvetlen adatokból valamilyen matematikai jellegű modellt használó képlettel leírható és számolható volna. Az olyan fogalmak, mint a versenyképesség, erre az igényre utalnak, de itt már nincs képlet, nincs új mértékegység, azaz bár mértékegysége van a megfigyelt elemek tulajdonságainak, de nem áll előttünk mértékrendszer. Ebben az értelemben tehát nem egzakt természettudomány, és így nem állhatunk meg a gazdasági-társadalmi valóság megértésében a pusztán fizikai analógiáknál, bármilyen vonzó lenne ez az egyszerű út számunkra.

Már csak azért sem tehetünk így, mert a fizika nevezetes gravitációs modellje, a tömegvonzás elmélete néhány apró korlátozás mellett érvényes: nem alkalmas kis, így atomi vagy szubatomi szinten, nem értelmes a mindennapi élet szintjén, hibás eredményre vezet csillagászati szinten, és teljesen elveszti magyarázó erejét nagy sebességgel mozgó testek esetében is. Erre mondhatnánk azt, hogy a fizikai térgazdaságtan is ilyen, de mint látjuk, nincs mértékrendszere, és így magasabb magyarázó erejű absztrakcióra sem képes, tehát nem elégséges eszköz a megértéshez.

Mindezek alapján könnyen belátható, hogy amennyiben a térben értelmezett társadalmi-gazdasági valóságot értelmezni kívánjuk, úgy tovább kell lépünk – bár már önmagában az jelentős előrelépés, hogy a tér szerepét felismerjük a közgazdaságtanban. Egyetérthetünk tehát Boros János (2017) megállapításával, amit Faragó László MTA doktori téziséhez

fűzött opponensi véleményében fogalmazott meg: „*A filozófus ki tudja kerülni a szaktudományokkal való foglalkozást, más kérdés, hogy ez jól tesz-e a filozófiának. A szaktudósoknak azonban óhatatlanul filozófiai kérdéseket is meg kell tudniuk válaszolni.*”

Mi a tértudományok és így a térgazdaságtan alapfogalma? A tér. A tér azonban ismét visszavet minket a leegyszerűsítő, vagy megengedőbbben fogalmazva: korlátozásokkal alkalmazható modellalkotást (Kocsondi, 1976) lehetővé tevő útra. Megelégedhetünk tehát azzal, hogy a teret valami eleve adottként értelmezzük? Azt gondoljuk talán, hogy a ma evidens fizikai tér, amit középiskolás fokon megismerünk, azaz a newtoni mechanika tér-modellje, az az egyetlen értelmezés, és a valóságot közvetlenül írja le? Sajnos a fizikai fogalmak, így a tér sem ilyen, és nemcsak történeti érdekesség, hogy elméleti igényű gondolkodási folyamatra volt szükség, hogy megalkossák. Így szükség volt olyan, ma evidens elemekre hozzá, mint a Descartes-féle koordináta-rendszer. De az, hogy ma minden alsó tagozatos tanuló ismeri a derékszögű koordináta-rendszert, az nem azt jelenti, hogy ez a világban eleve ott van, ilyen a tér – mindössze arról van szó, hogy ez a téri anyanyelvünk. De más nyelvek is vannak, nemcsak az anyanyelv, azaz más modellek is lehetnek, más tételmeletek.

Mi tehát a tételmelet alapvető kérdése? Mi a tér? Milyen a tér? Létezik-e a tér? Ha igen, milyen értelemben létezik? Milyen relációban van a tér a benne foglalt, vagy benne található elemekkel? A térben talált elemek a létezők, de milyen értelemben? Mi a létezés? Mi a lét? Lét és tér tehát néhány egymásból adódó kérdés révén összekapcsolódik. A tér kérdés tehát mindenekelőtt létkérdés, nem annyiban, hogy enélkül nem élhetnénk (rengetegen élnek a létre irányuló kérdés felvetése nélkül!), hanem a létre irányuló kérdés – nem, nem a létezésre, és nem is a létezőkhöz kötött lét értelmében (létező léte), hanem a lét önmagában vett értelmezéséhez kapcsolódóan. Amikor eddig jutunk, akkor már a természettudományok egyértelmű igazságot (Gadamer, 2004) (értsd: adott modell és peremfeltételein többnyire a képlet szerint történnek az események) ajánló lehetőségén túl vagyunk. A fizika helyett eredeti társtudomány, a filozófia lehet segítségünkre, hiszen a Heidegger által megújított, egzisztencialista filozófiai ontológia éppen erre a kérdésre megy vissza, talál rá és fejti ki bőszégesen (Heidegger, 2019). Ráadásul a téri lét értelmezésének mindennapi térre alkalmazott változatát maga Heidegger is kifejti egyebek mellett 1951-es, „Építés, lakás, gondolkodás” című előadásában (Heidegger, 2002), és amire magyarul is megjelent verseskötetének címe utal: „költőien lakozik”.

A világban levő lét fenomenológiai, ontológiai értelemben költőien lakozik tehát Heidegger szerint ebben a világban, és így a térben is. A világban való lét életvilágának térszerűségét igen nagy részletességgel fejti ki Faragó László tételmelete, nem kevesebbre vállalkozva, mint a filozófiai lét és idő kapcsolata után a tértudományi lét és tér kérdés ketősének megválaszolására. Faragó filozófiai alaposágának és igényességének egyértelmű bizonyítéka, hogy pontosan oda tér vissza a tér értelmezése és elméleti kidolgozása után (Faragó, 2003; 2005), ahová a filozófia is eljutott, amennyiben a jelenvaló lét világban léte, a létezésben való „lakozás” költői, azaz poétikus, ezzel egybevágó értelemben jut el Faragó az autopoetikus tér felfedezéséhez. Azaz azt mondhatjuk, hogy az értelmes társadalmi tér mindenképpen poétikus, és azon belül, Faragó László tételmelete szerint autopoézisról beszélhetünk (Faragó, 2017), szembeállítva az úgynevezett triviális terekkel.

Értelmes a tér, amennyiben az emberi értelemadás aktusa révén értelmeződött. Az emberi értelemadás nemcsak leíró jellegű, mint a fizikában, vagy általában a természettudo-

mányban, hanem kifejezetten arra is irányul, hogy milyen legyen a világ, azaz a tér akkor értelmes, ha abban

- egyrészt helyek vannak,
- másrészt értékrendszert viszünk bele,
- harmadrészt az összefüggések leírására törekszünk.

A tér és a hely (*space, place*) megértésének bőséges szakirodalma van (lásd pl. Tuan, 2001), a magyar tértudományban, valószínűleg mivel természettudományosan nehezen leírható, ezért irodalmi, költői, azaz (más értelemben, mint fent) poétikus forrásokhoz szokás nyúlni. Egyrészt idézhető Tamási Áron, másrészt, szakmánkban sokkal gyakrabban, Radnóti Miklós *Nem tudhatom...* című verse. A hely tehát a térben kitüntetett, egy személy vagy közösség számára megélt tér-rész. A tér, a világ egésze nem lehet helyé, de egyes tér-részek otthonosak, ismerősek lehetnek számunkra, ahol jó élni, ahová szívesen látogatunk el újra és újra. A helyek a tér kitüntetett részei tehát, amennyiben emberi értékek rendelődnek hozzá, mely jelentéssel és jelentőséggel bír azok számára, akik az értéket hozzáadták, megjelölték, kijelölték, létrehozták, illetve nyilván az ilyen jellegadó közösségek időben egymást követő generációi számára is, ha más, és változó, egyre fogyatkozó értelemben is. Róma mást jelent a ma emberének, mint Cézárnak, de ma is minden út Rómába vezet.

A térbe vitt értékrendszer meghatározza, hogy mit várunk el a térbeli elrendezéstől (Wong, 2006). Nem a térben van, hogy kiegyensúlyozottnak kell lennie, hanem abban a társadalomban, ami az egyenlőség eszméjét követi. A tér szempontjából mindegy, hogy sűrűsödések és ritkulások, homogén vagy koncentrált eloszlások figyelhetők meg benne. A darazsak a doboz egyik felében vannak, majd ha az elválasztó falat kivesszük, a másik tér-részben is repkedni fognak – itt nem merül fel, hogy akkor minden falat le kellene bontani, hogy homogén eloszlás jöjjön létre. De a két német állam esetében a Berliin fal lebontása mégis egyértelmű imperatív jelleggel bírt, mivel az eszme, amelynek révén a térbe értelmet vittek, a német egységes nemzet eszméje volt – igaz, csak a kisméret egységé.

Ráadásul amennyiben a teret vizsgálva az egyenlőség eszméjének szemüvegén keresztül tekintünk az elrendeződésre, úgy nagyon gyorsan születnek az értékítéletek, az érzelmekkel telített megállapítások, lásd: Párizs és a francia sivatag (Gravier, 1972). Ha minden francia, majd később minden európai polgár a térben bárhol is legyen, megfelelő hozzáférést, lehetőségeket kell kapjon a társadalmi-gazdasági folyamatokban való részvételhez, akkor ebből következik, hogy ilyen mutatókat választunk, ezeket fogjuk mérni, és megbélyegezzük a „vízfej” (lám, már nem is Franciaországban járunk!), a bűnös nagyvárost, és kiegyensúlyozott, policentrikus térre törekszünk, ennek a térszerkezetnek a feltételeit segítő, a koncentráció folyamatait enyhítő szakpolitikai lépéseket fogunk hozni.

Az összefüggések leírása a tér kapcsán ismét fizikai, természettudományi eredetű lehetőségekkel csábít:

- távolság,
- mező,
- távolhatás, közvetett és közvetlen kapcsolatok,
- folyamatok,
- áramlások,
- fluxusok,

- sebesség,
- változás mértéke.

A térre vonatkozó bármely tudomány elégedett lehet magával, ha ezeket a fogalmakat tisztázni képes. De hogyan értelmezzük mindezt? A távolság mérhető hossz mértékkel, idővel, költséggel, károsanyag-kibocsátással, energiaigénnyel – hogy csak egyet említsünk. Hozzávetőleg ugyanannyi idő alatt lehet eljutni Budapestről Csíkszeredába vasúton, mint Frankfurtból Sydneybe repülővel. A két távolság tehát ugyanaz? Jó időpontot választva ugyanakkora a költsége a Budapest-Brüsszel repülőjáratnak, mint a repülőter-Brüsszel vasúti menetjegynek. Tehát Budapest olyan távolságban van Brüsszeltől, mint Brüsszel a reptértől. Természetesen nem, de adott mérték választása esetén mégis igen a válasz.

Ráadásul itt sem szabadulhatunk meg az axiológiai jellegtől, hiszen az összefüggések leírása sem mentes az értéktelítettségtől, ha ugyanis azt mondjuk, hogy az idő a legfontosabb távolság-mértékegységünk, akkor abból az következik, hogy minél gyorsabban kell megtenni az utat. Ennek a szemléletnek a következménye a Concorde repülőgép, melyet Peter Hall mutat be értő módon a tervezési katasztrófákról szóló kötetében (Hall, 1982).

A relációk, összefüggések tekintetében tehát már a kezdeteknél gondban vagyunk, nem adottak a természettudományos egzaktitás feltételei, ráadásul valójában saját (szakmai vagy közösségi, mindegy) elvárásainkat vetítjük bele a térbe, majd megállapítjuk, hogy valóban azt kell tenni, amit eleve tettünk volna. A tér fogalmából tehát saját társadalmi, közösségi valóságunk bámul vissza ránk. Az (értelmes) tér nélkülünk nincs, és a tér leírása a társadalmi valóságot tükrözi, a tér tehát társadalmi konstrukció. Álljunk itt meg egy pillanatra! Hogy mondhatunk ilyet? Hiszen el tudunk képzelni egy teret, amiben nincs ember, és a Descartes-féle koordináta-rendszer szerint távolságot mérhetünk benne! Valóban, tekinthetünk egy ilyen teret, de ez a tér nincs a gondolkodáson kívül, csak a gondolkodásunk teszi lehetővé, hogy egyáltalán beszéljünk róla. Azaz a tér ember nélkül nincs. A tér emberi, az ember gondolkodó létező, az ember ilyen értelemben az egyetlen világban jelen való létező, és a világot, a teret így értelmező léte révén hozza létre, alakítja, vár el tőle változást, hatást, kellemes vagy kellemetlen körülményeket, érzéseket. A tér tehát nem a matematikai absztrakt tér, nem a fizikai megfigyelt és modellezett tér, hanem a társadalmi tér.

A fizikai tér a társadalmi tér analógiája? Milyen viszony van a fizikai tér és a társadalmi tér között? A társadalmi tér, amit a jelenvaló létként értett emberek közösen értelmeznek és alakítanak, nem a fizikai térben van, hanem abban a térben, amelyet a fizika modellez, és egyrészt értéksemitelen, másrészt mértékrendszert használva jól leírható (miért történt és mi fog történni) különböző függvények és mérésekből vagy számításokból adódó adatok alapján. Azaz eredetileg azt gondoltuk, hogy van egy tér, ami eléggé fizikai ahhoz, hogy a gazdasági folyamatokat is értelmezni tudjuk, ha benne helyezük el, most pedig úgy tűnik, hogy vannak a matematikai absztrakt terek (a Descartes-féle három dimenziós, vagy az N-dimenziós vektorterek, mindegy), a fizikai terek és a társadalmi tér, sőt, talán van egy további is, ami mindezek mögött van, a tér mint olyan. Azaz ahhoz, hogy a teret megértsük, nagyon könnyen tudunk fogalmakat alkotni, és adja magát a lehetőség, hogy ha valamit egy szóval illetünk, de különböző módokon fogunk fel, akkor annak lesz egy „ideája”, ami igazán tér – lásd a platóni idea-tanban a „szék” vagy a „szép”, a „ló” vagy a „jó” ideáit.

Segít azonban rajtunk, ha tereket látunk, ahelyett, hogy tér-értelmezéseket tekintenénk? Nem igazán, mivel ha ezek mind terek, akkor a közös nevezőjük az idea lesz, azaz valamiféle metafizikai térrel kezdhethetnénk foglalkozni, ami a filozófiában egy néhány ezer éves kiterőnek tekinthető, messzire semmiképp sem vezet – így talán nem is érdemes bejárni ezt az utat. A helyesebb meglátás talán az lehet, hogy a tapasztalt tér, amit mindannyian érzékelünk, analógiájára el tudunk gondolni értelmezési lehetőségeket, amelyeket tereknek nevezünk szintén, és amelyek egy-egy elméleti leképezései, keretei valamilyen jelenség-, vagy fenomén-csoportnak. Így nyílik meg a lehetőség a társadalmi tér, mező, társadalmi tőke, területi tőke stb. fogalmi felé, csakúgy, mint a vektortér algebra számára. A tér nincs, de nem semmi – és ezt nem pestiesen mondva értjük, hanem pécsies-filozófikus módon.

Abban tehát egyetérthetünk Faragóval, hogy megalapozott mindenképpen poétikus tekről beszélni, amennyiben a társadalmi térről van szó. Ugyanakkor ez a költői/poétikus jelleg további értelmezésre szorul. A poézis nem kreáció és nem is invenció – itt engedtessek meg a görög-latin eredetre való tekintettel idegen szavakat használni, nem tudományoskodás, hanem a helyes megértés érdekében –, azaz az alkotás nem teremtés és nem is feltalálás. A ποιηὶν görög igéből eredő kifejezés nemcsak a poétikára, a költészetre utal, hanem kifejezetten csak az emberre alkalmazható alkotó tevékenységre – de nem a τέχνη formájában, ahol technikai és művészi készségekről volna szó, hanem a megalkotás, megformálás magasabb szintjét jelzik vele. A poézis tekintetében tehát az etimológia, Heidegger és Faragó egy nézőpontra vannak.

Ugyanakkor az „auto” kiegészítés már további vizsgálatra szorul, hiszen ezzel arra utalnánk, hogy a tér egységei, a régiók mintegy önmagukat alkotják meg, hozzák létre, alakítják ki. Nemcsak, hogy autonómok adott esetben, azaz „önmaguk mozgását meghatározzák” (αὐτός, νόμος), hanem magukat is alakítják ki, definíció szerint.

Ha feltételezzük, hogy a régiók önmagukat alkotják meg, akkor itt valamiféle egyértelmű elrendelés is feltételeznünk kell a háttérben. Miért pont ezek a régiók jöttek létre? Valóban csak saját maguk határozzák meg létrejöttüket? Mozgásukat politikai, igazgatási berendezkedéstől függően többé, vagy inkább kevésbé, de jól meghatározhatják, azaz az autonómia sajátos szintjeiről bizonyára beszélhetünk, és azt is elfogadhatjuk, hogy a jól kialakított régiók egyúttal nem triviális terek, hanem poétikus jellegűek is van, azaz egyebek mellett helyé is válhatnak számunkra – de kérdés, hogy mennyire és mennyiben lehatároltak?

Itt nemcsak arra gondolhatunk, hogy változnak az országhatárok, a régiók neve, népsége, jelentősége, igazgatási, gazdasági, hatalmi pozíciója. A fő kérdés a rendszer nyitott, vagy zárt jellege – ezt az egyetlen kérdést leszámítva Faragó László térelmélete nehezen volna kikezdhető, sőt: többszörösen bizonyított, hogy a gyakorlati és szaktudományos alkalmazás próbáját is kiállja, azaz a teória és a praxis ritka egységét látjuk ebben az esetben, amely ráadásul megfelelő társadalomtechnikai képességekkel és tudatossággal is együtt jár.

A társadalmi tér mint poétikus rendszer ugyanakkor relációban van más, adott esetben a hierarchiában mellé vagy fölé rendelt társadalmi terekkel. Így pl. a megye, régió kétirányú viszony, ahol a régió meghatározó a megye számára, de a régiót megyék alkotják, sőt egyes esetekben alapítják. Vagy az ország–régió viszony, ahol az országot megjelenítő állam mint hatalmi szereplő meghatározza a régió számára az autonómia fokát. De a hierarchikus viszonyokon túl melyeket tekinthetnénk külső meghatározottságoknak is, a határok, a lehatárolhatóság kérdése is relevanciával bír. Az áramlások, kapcsolatok, az átjárhatóság adott esetben olyan mértékű lehet, hogy lokálisan vizsgálva akár el is tévedhetünk, hol is

járunk valójában. Így a svéd autonóm Åland, mely Finnország része tényszerűen, vagy akár Elzász, ahol a német jelleg máig tetten érhető, és a határmenti régiók példája is mind azt mutatja, hogy az autopoezis csak korlátozások mellett, falak, határok hatalmi kijelölésével tartható. Ebben az értelemben a poétikus társadalmi terek, melyek együttesen léteznek, és ami sokkal fontosabb: alakítják ki magukat (de egymás vonatkozásában is!), talán inkább szimpoétikusként is értelmezhetők volnának.

Természetesen ezt értsük jól: a társadalmi tér sok vizsgálati szempontból sokkal inkább autopétikus, mintsem szimpoétikus. Ez ugyanakkor csak abban az esetben állítható tételelesen, ha tisztázzuk, melyek azok a szempontok, amelyek mentén vizsgáljuk a rendszert, és mikor. Mert könnyen belátható, hogy a társadalmi terek történeti, időbeli alakulása az auto- és szimpoétikus szakaszok váltakozása is, azaz egy régió évtizedekig lehet jellemzően autopétikus, majd később meghatározóan szimpoétikus. Ha országok szintjén próbáljuk értelmezni a kérdést, és miért ne tennénk, hiszen ezek a tér-egységek is társadalmi konstrukciók, akkor az integrációs, föderális modell követése inkább szimpoétikus tereket kíván, míg az önállósodás, autonómia autopétikusan meghatározott országokat feltételez. A poétikus térelmélet tehát akár politikatudományi, államelméleti értelmezési keretű is válhat, amennyiben az autopétikus-szimpoétikus dialektikus fogalom párt továbbgondolásra alkalmasnak tekintjük.

IRODALOMJEGYZÉK

- Boros János: *Bírálat Faragó László: Téri lét, Társadalomtér-elméleti alapvetések Akadémiai nagydoktori thesiséhez*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja, 2017. <http://real-d.mtak.hu/982/8/Boros%20J%C3%A1nos.pdf>
- Faragó László: *Posztmodern, A modernizáció kritikája, avagy új kihívás*, Tér és Társadalom 1991/4, 1–16. <https://doi.org/10.17649/TET.5.4.223>
- Faragó László: *Adalékok a területfejlesztéssel kapcsolatos fogalmak vitájához*, Tér és Társadalom, 1994/3-4, 23–39. <https://doi.org/10.17649/TET.8.3-4.310>
- Faragó László: *A tér kép egy olvasata és a területi tervezés*, Tér és Társadalom, 2003/1, 19–40. <https://doi.org/10.17649/TET.17.1.872>
- Faragó László: *A jövőalkotás társadalomtechnikája*, Dialóg–Campus, Pécs–Bp., 2005.
- Faragó László: *Autopoeitikus (társadalmi) terek koncepciója*, Tér és Társadalom, 2017/1, 7–29. <https://doi.org/10.17649/TET.31.1.2839>
- Faragó László: *Téri lét, Társadalomtér-elméleti alapvetések*, Akadémiai nagydoktori thesis, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja, 2017. http://real-d.mtak.hu/982/7/dc_1341_16_doktori_mu.pdf
- Gadamer, Hans Georg: *Igazság és módszer*, Osiris, Bp., 2004.
- Gravier, Jean-François: *Paris et le désert français*, Flammarion, Párizs, 1972.
- Hall, Peter: *Great Planning Disasters*, University of California Press, Oakland, 1982.
- Heidegger, Martin: *...költőien lakozik az ember...*, T-twins, Bp., 1994.
- Heidegger, Martin: *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás*, in: Schneller Isván (ford.): *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Librarius, Kecskemét, 2002.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*, Osiris, Bp., 2019.
- Kocsondi András: *Modell módszer, A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.
- Tuan, Yi Fu: *Sapce and Place*, University Of Minnesota Press, Minneapolis, 2001.
- Wong, Cecilia: *Indicators for Urban and Regional Planning*, Routledge, London, 2006.



Távol-keleti kerti jelenet, dekor-rajz, alkotó: Zsolnay Júlia